

Terepmunkáról, kapcsolatépítésről*

Mindaz, amit ebben a könyvben bemutatnak, 1990 után végzett terepmunkám eredménye. Ez volt ugyanis az az esztendő, amikortól intézményes keretek között végezhettem hiedelmkutatást a Székelyföld falvaiban.

1993-tól, feladatomból adódóan, elsősorban a **hiedelmeket mesélő embert** kellett megkeresnem, hogy válaszait magnószalagra rögzítem. Azért léptem kapcsolatba az adatközlőkkel, azért próbáltam megnyerni a bizalmukat, hogy szóra bírjam őket. A beszélgetéseket mindig én kezdeményeztem; ezeknek a beszélgetéseknek kikerdező-jellegű volt. Egyetlen, általam választott közösség kivételével nem próbáltam tüzetesebben megismerni sem beszélgetőtársaim személyiségét, sem közvetlen környezetüket, mindennapi életvilágukat. Egyik adatközlővel sem töltöttem néhány órányi időnél többet; az említett közösség kivételével sehol sem töltöttem egy hétnél több időt. Találkozni találkoztam ugyan a **hiedelmekkel élő emberrel**, de ez a szerencsés véletlen műve volt.

1993 előtt is több-kevesebb rendszerességgel gyűjtöttem - bejárva a Székelyföld különböző falvait, kistájak - történelmi és hiede-

* Egy hosszabb, kéziratban levő tanulmány része.
A tanulmány a Pócs Éva kezdeményezte Élő hiedelmek a Székelyföldön kutatási program keretében készült.

lemmondákat, hiedelemszövegeket. Mindennek a legfontosabb eredménye, hogy kidolgozhattam a magam számára eredményesnek mondható **kapcsolatépítési, valamint terepkonstrukciós módszereket** (1). Ez azt jelenti, hogy sok helyzetben találkozhattam hiedelmeket mesélő emberekkel; néhány, kivételesnek számító esetben pedig megsejthettem, milyen is a hiedelmekkel élő ember. Ez alatt az idő alatt azonban kevés lehetőségem volt arra, hogy tájékozódjam az erre vonatkozó szakirodalomban. Éppen ezért eddigi kérdésfeltevéseim, ide vonatkozó válaszaim relevanciája eléggé szűkre szabott.

“...egy másik etnográfát kell gyakorolni...”

Mindannak, amit a hiedelmekutató terepmunkáról sokáig gondoltam és tudtam, a revideálására készítettek Jeanne Favret-Saada gondolatai. A franciaországi Bocage-ban végzett, boszorkányok és boszorkányság utáni nyomozását, tereptapasztalatait összegezve fogalmazza meg: ha nem elégszünk meg azzal, hogy kikérdezzük, hanem a **rontó és védekező, gyógyító gyakorlatot** akarjuk tanulmányozni és megérteni, akkor gyökeresen változtatni kell kutatási stratégiánkon - és, ezzel párhuzamosan, a boszorkányság (általános értelemben is: az élő hiedelmek) jelenségének feltárhatóságára, terepen való tanulmányozhatóságára, a boszorkánysággal és a hiedelemmel élés ontológiájára vonatkozó elveinken. Tapasztalatai szerint nem lehet ugyanolyan előfeltevésekkel, ugyanolyan “gyanútlanul” rákérdezni a rontás és a védekezés gyakorlatára, azaz tágabban értelmezve: mindarra, ami a varázslattal (franciául: sort, azaz: mágikus, általában szerencsétlen hatás, amely varázslási műveletekből /opérations de sorcellerie/ származik) kapcsolatos, mint bármi más, köznapi jelenségre.

Abban a pillanatban, amikor a mágikus ráhatás, a rontás és gyógyítás lesz a téma, megváltozik a mágiakörében élő beszélgetőtársnak a beszédhelyzethez való viszonya - ugyanis megváltozik magának a szónak a funkciója. Abban a környezetben, ahol mindez társadalmi valóság része, “boszorkányságról sosem azért beszélnek,

hogy tudjanak, hanem azért, hogy hassanak / erőt gyakoroljanak.” (Favret-Saada 1980:23). A “gyanútlan gyűjtő” csak tájékoztatást akar, a szónak számára csak információs értéke van. Információ-szerző útja veszélyes kalandozásba csaphat át, ha nem tudatosítja, hogy beszélgetőtársa a beszélgetésben való részvételnek milyen új stratégiáját választja abban a pillanatban, amikor a boszorkányságról, rontásról esik szó. Észre kell vennie, hogy az adatközlő “azt keresi mindenekelőtt, hogy megállapítsa az ő (a kutató) stratégiáját, hogy felmérje, milyen erős, hogy kitalálja, hogy barát vagy ellenség, hogy meg kell nyerni, vagy meg kell semmisíteni” (uo.) (2).

Mindez azért történik, mert a boszorkányságról az azt gyakorló társadalmi környezetben sosem azért beszélnek, hogy informálódjanak. Vagy nem beszélnek egyáltalán, és örülnek annak, hogy nem kell beszélni, mert ez azt jelenti, hogy időlegesen nem szükséges, hogy belépjenek az erőterébe annak a társadalmi aktivitásnak, amely a rosszat és a rossz elleni kényszerű, sokszor kétes kimenetelű harcot jelentheti; vagy beszélnek, és viselik a szavaknak minden következményét: a mágikus hatásokat és ellenhatásokat. Abban a világban, ahol a boszorkányság hathat, mindenki, aki kiejti vagy hallja a szót, hatalmat nyer vagy hatalmat visel el. Minél többet tud (minél több szót képes kiejteni), annál erősebb a benne felhalmozódó potenciális mágikus fenyegetés, és ugyanakkor ő maga is potenciálisan annál fenyegetettebb.

Tudnunk kell, hogy az a világ, ahol a boszorkányság hathat: az a világ, ahol hisznek a boszorkányság-ideológiában. Gustav Jahoda idézi Paul Bohannan szillogizmusát, mely szerint: fő premissza: a betegségeket boszorkányok terjesztik; alpremissza: a betegség terjed; zárótétel: boszorkányok vannak jelen; és ezután már csak azonosítani kell: kik is az illetők (Jahoda 1975: 180). Attól, aki idegen, és nem hisz a boszorkányságban, szokatlan megértési és cselekvési stratégiákat követel ennek a világnak a megközelítése. Favret-Saada leszögezi: nem lehet tanulmányozni a boszorkányságot anélkül, hogy el ne fogadnánk: benne kell lennünk a szituációban (3), melyben az megnyilvánul, és a diskurzusban, amely azt nyilvánvalóvá teszi.

Bizonyos társadalmakban nem is olyan nehéz ezt megtenni. Az Evans-Pritchard tanulmányozta az andékról például elmondható, hogy a szociabilitásnak, a szociális kapcsolatok megvalósulásának szervező része a boszorkányságról való beszélés/tudás (Evans-Pritchard 1937). Ha egy ande arról beszél, hogy ő boszorkányság áldozata, ezzel kifejezi, hogy ő egy olyan társadalmi lény, aki ismeri és használni tudja társadalmának szimbolikus kódját. Egészen más a helyzet azonban egy bocage-i, vagy közép- és kelet-európai paraszt esetében. Megtörténik, hogy egy itteni is azt állítja, hogy boszorkányság hatása alá került. Az európai kultúrákban azonban a rossz, a szerencsétlenség értelmezésére hivatalos (orvosi, egyházi) teóriák és intézményes gyakorlatok léteznek. A társadalmi "rendet", sőt a társadalmilag elfogadott "valóságot" szabják meg ezek. A boszorkányság beismerése szakítás mindezekkel; annak a **kinyilvánítása, hogy hiányzik a történetek értelmezésére alkalmas, elfogadható nyelvezetnek az ismerete.**

A következők: kizárkózás a társadalomból, bezárkózás a titokba, abba a világba, ahol rajta kívül csak kevesek, a titkot szintén tudók vannak. Ez a világ egyszerre fenyegető és fenyegetett. Minden, a megismerésére vonatkozó, kíváncsi kísérlet, minden óvatos tudásszerző szándék hatalomszerző igénynek minősül. A kísérlet a mi esetünkben a terepen feltett kérdés, az elhangzott szó, amely nehezen talál választ, amelyhez nehéz más szót társítani, mert veszélyes következményei lehetnek: a szó igévé és igézővé, a potenciális fenyegetettség aktívvá válhat.

Mit tehet a kutató, aki társat keres a beszélgetéshez, és azt tapasztalja, hogy szavait igékként értelmezik (4), és - jobbik esetben - információk helyett a tudással együtt hatalmat osztanak meg vele? Hogyan értheti meg a vele megosztott hatalom természetét? Ugyanis világos: csak akkor kerülhet közel a megértéséhez, ha megosztják vele. Ha ugyanis megvonják tőle a szót, akkor nem következhet a megértés. A szó megvonásának legalább két formája ismert: az egyik, amikor a beszélgetőtársak a témamegjelölést hallva elhallgatnak, nem szólnak; elfoglaltságra, szomszédok "nagyobb tudására"

hivatkoznak. A másik esetben kialakul a beszélgetés, de kerülgetik, nem mondják ki a szavakat. Ez az az eset, amelyről Favret-Saada beszámol, amelyet fennebb már említettem: a kutató "tudását", a kutatónak mint "tudósnak" az identitását méri fel az, akit kérdeznek, de akivel szót nem váltanak.

A kutató legfontosabb feladata, hogy tisztában legyen a különbségekkel: a beszélgetés mikor 1. informálás, és mikor 2. tájékozódás-identitásbemérés, erőfelmérés. Az első esetben hiába is próbálkoznak: beszélgetőtársa történeteket tudhat ugyan - de valójában nem hisz, és így, kívülről nézve, nem ismeri annak a világnak (amelyben a betegséget boszorkányok terjesztik) a szavait. Megtévesztő lehet, egy pillanatra sem érdemes a beszélgetőtárs direkt kijelentéseire támaszkodni, mérlegelni a saját hitéről vagy nem-hitéről elmondottakat. Közismert fordulat: "én nem hiszem, de az velem is megtörtént, hogy...". A második esetben azonban érdemes próbálkozni: megfelelő stratégiával el lehet jutni oda, hogy a tudásról/hatalomról leheszen szavakat váltani.

Ezek szerint az effajta terepmunka alkalmával a legfontosabb annak a felismerése, hogy a beszélgetőtársak közül ki informál - és ki az, aki "tudást" mér fel; ki az, aki csak hiedelmeket mesélő ember - és ki az, aki hiedelmekkel élő ember. Mivel a hiedelmekkel élés potencialitás - lehetséges, hogy a kutatóval való találkozásban, a kutató hatására történik meg a váltás. Ezzel azt akarom mondani, hogy valójában nem ilyen vagy olyan emberek vannak - hanem a társadalomban elvárt vagy kényszerített ilyen vagy olyan szerepjátás van. Bizonyos szerepeket bizonyos emberek soha nem játszanak el; mások eljátszanak, de csak nagyritkán; míg megint mások egészen könnyedén közlekednek a szerepek között. A terepkonstrukciós stratégiának hatékonyságát az jelzi, ha a kutató minél hamarabb kideríti a szerepek játszásának lehetőségeit és korlátait, és minél rövidebb idő alatt megvalósul a lehetséges szerepek működtetése.

Azt kell elérni, hogy aki tudhatja a szót, az tudja is; aki mondhatja, az mondja is ki.

Jegyzetek

1. A terepkonstrukció kérdésének néhány elméleti vetületével bővebben foglalkoztam Terepkonstrukció. A kutató és a videokamera a terepen című tanulmányomban.

Tanulmányom középpontjába a konstruálás fogalmát helyeztem. A társadalomtudományokban Berger-Luckmann 1966-ban megjelent műve óta polgárjogot nyert az általuk képviselt szemlélet. Ma már nem beszélhetünk a mindennapi interakciókban érintkező/megnyilvánuló/kicszerélődő tudásról úgy, hogy ne érzékeltessük annak dinamikus voltát, kontextushoz-kötöttségét. A társadalom tagjai interakciók sorozatában, akár elképzelt, akár valóban megtörténő találkozásokban léteznek egymás számára.

A mindennapi élethelyzetekben a találkozások időben előrehaladva, fizikailag egyetlen, tudatilag több irányba kiterjedve épülnek fel. Az idő mindig más; azonban a konstruálás elvei szerint, ha más időben is, de létezhet két azonos találkozás. Ha azonban arról beszélünk, hogy ezek a találkozások nemcsak időfüggők, akkor mindenképp indokolt a konstruálás fogalmának használata: ugyanis éppen arra mutat rá, hogy az elvben elgondolható azonosság a gyakorlatban sosem létezik. Aki konstruál, az alkot. Egyrészt értelmez, magyaráz (construe); másrészt elgondolást, elképzélést, megértést (construction) - azaz tudást hoz létre. Mindezt természetesen tudatos cselekedetek sorozatában végzi el. Ezeknek a tudatos (reflektált) tetteknek mint konstruáló tevékenységeknek a lényeges vonása az, hogy **egyszerre történnek és jelentenek**. Ami megtörtént, az objektíve, fizikailag létezőnek, ha szükséges, műszerekkel regisztrálhatónak tekinthető. Nem ez a helyzet azonban a jelentéssel. A jelentés mindig valaki vagy valakik számára az, ami. Azaz: szubjektíve, tudatilag létező, és mint ilyen csakis "mesterséges", azaz kontextus-függő, vagyis a bevezetett fogalomnál maradva: csakis konstruálás-függő lehet. A jelentés a naturában nem létezik; az emberi világban mint reflektált-konstruált helyzetek sokaságában a legtágabb értelemben felfogott kapcsolatteremtés - az emberi kommunikáció - jellegzetes vonásának fogható fel.

A kérdéskör egyik átfogó megalapozását az irodalomelmélet neves orosz szakértője, jelentős nyelvfilozófus: Mihail Bahtyin végezte el. Véleményem szerint írásait haszonnal olvashatják azok is, akiket nem az esztétika vagy a

nyelvelmélet, hanem a társadalomvizsgálat kérdései érdekelnek. Bár kevés olyan passzus található írásaiban, melyben az antropológiára (tételezen a filozófiai antropológiára) történik utalás, a társadalmi valóság létrejöttéről, a megfigyelésről, a megértésről, a megértés dialogikus voltáról, a kutatónak mint második szubjektumnak az "ontológiájáról" ma is érvényes megállapításokat tesz. Véleménye szerint "az ember fizikai tevékenységét megérthetjük mint tettet, de a tettet nem érthetjük meg az (általunk rekonstruált) lehetséges jelszerű kifejezésekben (a motívumoknak, céloknak, ösztönzéseknek, a tudatosság fokának, stb. kifejeződésén) kívül. Mintegy beszédre kényszerítjük az embert (megkonstruáljuk vallomásait, magyarázatát, gyónását, beismerését, teljesen kifejtjük lehetséges vagy tényleges belső beszédét, stb.)." (Bahtyin, 1986: 498).

Bahtyin szerint a megértés nem feltétel a fizikai kapcsolat. A fent idézett gondolatban a használt konstrukció, rekonstrukció fogalmak a lehetséges találkozásokra is (sőt inkább azokra) vonatkoznak! A tudatos konstruáló tevékenység nemcsak találkozás közben működik, hanem a találkozások után, a találkozások között, amikor az az ember, aki megérteni szándékozik, nincs közvetlen fizikai kapcsolatban egy másik emberrel. De az, hogy valamilyen kapcsolat létrejőjön, feltétlenül szükséges. Ahol nincs kapcsolat, ott nem beszélhetünk megértésről. Az embert nem lehet csupán természeti jelenségként, dologként vizsgálni. Ember találkozik emberrel, de ez csak maga a történet. Ugyanakkor, és a fizikai találkozásokon kívül is, az emberek által létrehozott és létrehozható jelszövegek lépnek egymással kapcsolatba. Csak kapcsolatot kialakítva, tehát a találkozás konstruálása közben képzelhető el a megismerés és a megértés.

Mindebből az következik, hogy a találkozás résztvevőiként, partnereként nem maradhatunk ki a jelentések, a jelentésgeneráló kontextusok konstruálásából - még akkor sem, ha objektívnek és kívülállónak hisszük magunkat. Az emberinek és a társadalmiának a vizsgálata csak a találkozásban létrejövő dialógusként képzelhető el. A kutató partnere a "beszédre kényszerített ember" - azaz, a tudományos kutatás sajátos eseteként "önmagunknak teszünk fel kérdéseket, és valami módon megszervezzük a megfigyelést vagy a kísérletet, hogy választ kapjunk" (Bahtyin 1986: 495). A megszülető tudás - a kutató által kialakított megértés - mindig konstruálás-függő.

2. Nem válik dicsőségemre, de be kell vallanom: évtizedeken keresztül

jómagam is "gyanútlan gyűjtőként" jártam a Székelyföld falvait. Megjelentem a falusi helyszíneken, feltettem a kérdéseimet, lejegyeztem vagy rögzítettem az éppen elmondott szavakat - de magának az igazi, mert a probléma (ti. a hiedelmek léte, hatása) megértését segítő kapcsolatnak inkább a rombolója, mint az építője voltam.

1992-ben nyílt alkalmam arra, hogy a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Kulturális Antropológia szakot látogató diákoknak tartott módszertani előadássorozatra készülve, terepkutatással kapcsolatos tapasztalataimat összegezzem, továbbgondoljam. Számot kellett vetnem a "Lobow-féle megfigyelői paradoxonnal": a terepkutatónak az a feladata, hogy megfigyelje, rögzítse és elemezze azt, ahogyan az emberek termelik a kulturális jelentéseket azokban a helyzetekben, amikor **nem figyelik őket**.

A klasszikus társadalomkutatás a paradoxont el nem ismerve a kulturális jelentéseket eleve adottnak, leválaszthatónak (gyűjthetőnek) gondolta. Hólt minden terepmunka alapvető vonása, hogy a leválasztás csakis az interakcióban kialakuló, közös jelentéstermelés folyamatában, azt követően lehetséges. Azok a kulturális jelentések, amelyekkel egy kutató találkozhat, nem léteznek eleve adottként a terepen; mint ahogy maga a terep sem létezik a maga "naturális állapotában", eleve adottként. A terep csak a kutató számára lesz az, ami: egy helyzet, amelybe, amelyet megfigyelni indul. A terepen eleve ottlevők számára ez nem terep: "csupán" az életük mindennapi normális folyamata. Ezt a folyamatot (ha rejtetten, ha alig észrevehetően is) megzavarja a kutató gesztusa, amely tereppé változtatja a mindennapi helyzetet. A tereppé változtatás - azaz mindazok az elgondolt vagy önkéntelen viselkedésmódok, szavak, gesztusok, amelyekkel a kutató jelzi, hogy **ez** számára terep - egy folyamat, melyre reflektálni kell; a **tereppé változtatás tudása** pedig minden kutatási módszertan központi kérdése. Úgy gondoltam és úgy gondolom, hogy ha ennek a tudásnak a mi benlétét, használható formáit, a vele kapcsolatos hiedelmeket nem tisztázzuk, akkor mindaz az ismeret, amelyet a terepmunka során szerzünk, megfelelhet jól kiépített tudományos paradigmáknak - de nem az történik, ami a cél: képet kialakítani a valóságról.

3. Nem csak ott kell lennünk; hanem előfeltevéseket kell ismernünk; ha nem is kell elfogadnunk, de reflektálnunk kell ezekre, interpretálnunk kell őket. A kutató, aki idegen, ugyanúgy feszültségben van, mint a bennszülött; csak

nem a titokzatos erők hatása, hanem a helyzet téves interpretációjának, és az ebből következő téves cselekedeteknek a fennálló lehetősége gerjeszti a feszültséget.

4. Egyszer történt meg, hogy szavaimmal hatalmat gyakoroltam: egy tanítványomnak jósltam valamit - viccesen - az udvarlójával kapcsolatban. Mivel jóslatom "beteljesedett", a lány hatalmam további gyakorlását, újabb beavatkozást (az udvarló "visszavarázslását") követelte. Azóta tudom: nem lehet úgy belépni a hiedelmek erőterébe, hogy bármikor következmények nélkül ki lehessen lépni onnan.